

Adamikné Jászó Anna

Az érvelés és a stílus humora Gárdonyi regényeiben II.

A tanulmány első része retorikai szempontból vizsgálta Gárdonyi Géza műveit. A stílus is érvel, így a második rész témája Gárdonyi sajátos stílusának, szellemes szóhasználatának az elemzése. Bemutatja Gárdonyi különleges szavait, a kicsinyítést, a tréfás népetimológiákat, foglalkozik a névadással, az idegen szavak és az igenevek használatával. Példákat hoz arra, hogyan válik a sajátos stílus forrásává a szöveg helyesírása és a beszédmód utánzása. A tanulmány számos példát idéz a Gárdonyi-művekből – a klasszikus retorika értelmezése és rendszere szerint – az alakzatokra, valamint a szóképekre. A tanításban is hasznosak lehetnek például a tárgyleírásra, a hasonlatra, a kérdésre, a felkiáltásra, az ismétlésre, a szinekdochéra és a metaforára idézett példák. A tanulmány szemléletesen és meggyőzően bizonyítja Gárdonyi Géza stílusának egyediségét és erejét.

Bevezetés

A tanulmány második része Gárdonyi Géza stílusával és egyéni szóalkotásmódjával foglalkozik. A stílus is érvel. A retorikai érvelés három lehetősége a logosz, az éthosz és a pathosz, azaz a logikai, az etikai és az érzelmi érvelés. A pathosz a hallgatóságra való érzelmi hatás, azaz a legerősebb érvelési lehetőség. A stílus pedig az érzelmekre hat. A pathosz mindenféle érzelmet jelent, érzelmi hatást általában, tehát nem csak a patetikus érzelmet.

Sík Sándor megragadva a lényegét így írt Gárdonyi stílusáról: „Gárdonyi művészi alaphangja tehát egyrészt vagy a lírai együttérzés, másfelől – az objektív ihletés idején – a naiv ábrázolás, a mese, az idill, a komikum, esetleg a didaktika hangja. A kétféle inspirációnak körülbelül egyenlő arányú vegyüléséből áll elő a humornak Gárdonyi-féle változata. Ellenben egyformán távol áll tőle a tragikum és a pátosz egyfelől, a hideg, szenttelen, Flaubert-féle hang, a l'art pour l'art önmagáért való formaáhitata, az impresszionizmus nüansz-hajháhásza másfelől” (Sík 1928: 53). Ebből is láthatjuk, hogy nem lehet besorolni Gárdonyit egyetlen irányzatba sem, ezért nem tekinthető a művészete átmenetnek sem. Sík Sándor kiemeli Gárdonyi sajátos mondatszerkesztését, szóképzéseit, különösképpen az igéket, a szemléletes jelzőket, a szuggesztív szóképeket és hasonlatokat, legtöbbet pedig a prózaritmussal foglalkozik. A tanulmány nem érinti ezért sem a ritmikus prózáját, sem a mondatszerkesztését. Bemutatja viszont különleges szavait, a kicsinyítést, a tréfás népetimológiákat és az igenevek érdekes használatát is.

A tanulmányban használt rövidítések: AL = A lámpás; E = Egri csillagok; L = A láthatatlan ember; HH = Az a hatalmas harmadik; ÖT = Az öreg tekintetes; ÁE = Ábel és Eszter; IS = Isten rabjai; SZ = Szunyoghy Miatyánkja; IR = Ida regénye; K = A kürt; HV = Hosszúhajú veszedelem. (A cikk mellékletében megtalálható az egyedi szavak listája, amely csak egy része a különleges szóállománynak.)

Gárdonyi szavai

Gárdonyi sajátos, szellemes szóhasználatáról mindenki ír, aki jellemzi stílusát. Vértesi Aranka 1910-ben alapos elemzést jelentetett meg *Gárdonyi nyelvéről*, mégpedig a nyelvi szintek szerint haladva. Kigyűjtötte Gárdonyi sajátos szavait, elkülönítette a nyelvjárási eredetűeket, listázta a különleges szóképzéseket, szóösszetételeket, népies szólásokat, a sajátos ragozást és a szórendet. Helytálló az a megállapítása, hogy a korai művekben több a népies elem, az 1900 után írt művekben kevesebb a

tájnnyelvi elem, új, pszichológiai és városi témáihoz igazodva. Trencsény Károly 1933-ban *Gárdonyi nyelve, stílusa* című tanulmányában ír az ikerszókról, a többnyire tréfás jelzőkről, a kicsinyítésről: „Kedveli a gyöngédítő formát a gyakorító, visszaható igealakokban is” (idézi Keller 2015: 89).

Egyedi szavai

Gárdonyi gyakran használ ismert szót szokatlan, újszerű képzőkapcsolással: *acsarított, elunakodott, eszüdök, evőgelődött, fanyalon, furcsádon-furcsa, kénytelenkedik, különösöltem, lelőcslábal, vállintott*. Határozószókat lát el ismert képzőkkel, maga a kombináció szokatlan: *aligocskán, fenneiget, hamarint, hamarol*. Névmásokat igésít: *elmásodott*. Fiktív tövekből képez új szavakat (a fiktív tövek nem lexémák, rendszerint hangutánzók): *bakkantottak, bócorogtam, bufálta, bühögött, duhhan, félrerettyen, fufnyázott, háhogó, lükken, lükögve, meggyihikelte, meglikkent, megzünükölte* (a hegedüt), *mötyögött, nyihálta, szimantott*. Mellérendelő összetételeket alkot, amelyeknek egyik tagja lexéma, másik tagja nem létező szó: *bözsgött-nyüzsgött, dédenes-déd, furcsádon-furcsa, közeles-közlelről, kiektett-baktatott, közeles-közlelről, nyüzsög-bözsg, többültön-többült*. Ikerszókat alkot: *ityergélt-pityergélt, lityi-lotyí, madaram-badaram, nyünyükölt-nyanyákolt* (a hegedü), *retyemutyámat, zenge-zungával*. A mellérendelés és a sajátos képzés kombinációja: *evőgelődtek-ivógalódtak*. Igenévi utótaggal alkotott különleges hangulatú összetételek: *alkalomszakadtán, emberfértényire*. „Dobó leszáll a lováról és leveszi a sisakját, úgy megy végig *komorbágyadtan* a halottak előtt” (E 433).

Alkalmi szófajváltással alkotott jelzők találhatóak a következő példákban:

A doktor anyja afféle erős *énakarom*-asszony rendezte be a lakást, a maga kisvárosi ízlése szerint (ÁE 223); a Halál *el-ne-csussz* ösvényén (IR, előszó). Vagy hárman ültek még ott a reggeliző asztalnál, afféle *éhgymor-kedvetlen* pesti urak (IR 9). A *menj férjhez ahhoz* a falu jegyzőjének a segédje volt, egy *nyalom-bajszúfiatalember*, aki télen-nyáron vadászruhában járt... (IR 12)

De hát ha Ó Péternek a házasság is üzlet, hideg, *cvancig-drájszig-fafcig* üzlet, akár maga üzlete, akár csak közbenjáró üzlet, miért ne tekinthetne ő is bele már egyszer valami üzletbe ebben a csupa-üzlet világban? (IR 22)

Afféle *röhhencs*-legény, ordináré fráter. (IR 104)

Arca afféle *szemig-szakáll* arc... (E 13)

Kicsinyítés

Leggyakrabban főneveket szoktunk ellátni kicsinyítő képzőkkel, Gárdonyi feltűnően gyakran él ezzel a lehetőséggel:

Hányszor vacsoráztunk mink rántott leveskét, vagy sült krumplit vajacskával, vagy tejfeles tehéntúrót, főtt tojást, mézes diót, sült tököt, és elégedettek voltunk. (SZ 80)

Háromholdas jó szőlőcske volt, csak sövénykapus. De annál szebb a villácska. (SZ 146)

Sokkal szimpatikusabb volt nekünk egy Janovics nevű tanítócska, csak afféle tanítóbojtárka a kántor mellett. (SZ 47)

Mikeyné elhozta a fiát is, aki ugyancsak büszkén feszített matrőzgalléros, kék vászonruhácskájában, s lengő pántlikás matrőzkalapjában. A szobrászné meg elhozta leánykáját is, aki térdig érő, rózsaszín batiszt szoknyácskájában és piros bébikalapjában, csupa-öröm szőke arccskájával díszítette a társaságot. (IR 230)

Gyakori az a sajátos lehetőség, hogy mellékneveket, névmásokat, határozószókat kicsinyít:

Tálalás előtt Üllei meggyújtotta a karácsonfa öt-hat szál pirocska gyertyácskáját. (K 120)

Az idő mégis hűvöskés volt. (SZ 70)

S mily kedves-könnyedkén lépdegélt abban a formás topánkában! (HV 135)

...előttünk távolacska haladt a fasorban a falu felé társaságunk. (HH 195)

Semmi se bizonyos, csak az a bizonyos, hogy a világban van valami nagy rend, amit mi a mi kis eszünkkel aligocskán látunk. (HH 149)

Annyicska az ügy, hogy kíméltem a lelked harmóniáját, nehogy megzavarjam. (HH 242)

Hiszen csak annyicska az ügy, hogy odamegyek, mindjárt le is szidom az iskolaszéket, hogy micsoda istállóba választottak meg engem! (SZ 69)

Olykor igeképzőkkel fejezi ki a kicsinyítést: Könnyedként lépdikélt, mint a barázdabillegető. (HV 285)

Népetimológia

Az emberek értelmesítik a számukra érthetetlen, többnyire idegen szavakat, és ez az értelmesítés Gárdonyi műveiben is többnyire neveltető, komikus:

Elefánt → *élőfánk*

– Nagy bűdös város. Ott láttam egy élőfánkot.

A rabok csodálkoztak.

– Mi az?

– Az – felelte a paraszt – akkora nagy eleven barom, mint ez a rakott szekér. De még ennél is nagyobb. Csupasz, mint a bival. Az orra meg akkora, hogy úgy bánik vele, mint más állat a farkával: mikor a legyek kénozzák, végiglődörgeti a derekán. (E 32)

Jumurdzsák → *Gyomorzsák*

– Nagyságos, méltóságos Gyamarzsák úr, csókolom kezsit-lábát, tisztelettel pikuláznék egyet a tekintetes vendégség emérére.

A Gyomorzsáknak nevezett félszemű – valójában Jumurdsák – megfordult és gúnyosan sunyorított:

– Ide kukorikolnád a magyart, ugye? (E 27)

– Na, Gyamarzsák – mondta, az orra alá piszkálva a dárdával –, hogy vagy te, bibas terek? (E 48, Sárközi mondja.)

Amerika → *Emeróka*

– Szanaszéjjel, ki itthon, ki Emerókába. (SZ 123)

pult → *puđli*

Ha valaki belépett a boltba, bágyadtan nézett rá. Lassú mozdulattal tette le a könyvet a puđli szögletére, és hosszú, fehér ujjával óvatosan nyúlt a szappanért vagy a sajtért. (HV 35, minden bizonynyal a pult szögletére tette le a könyvet Fánika, ezek a kisfiú szavai.)

Idegen szavak kiforgatása

Az idegen szavak kiforgatására példa a *dombérozás* a *dorbérolás* helyett:

Mi az a *dombérozás*?

Dombérozás? Hát devernázás, lelkem kisasszonykám, ahogy az urak szoktak. (IR 39)

– Jól megverték a németek a poroszokat!

Neki a porosz meg az orosz egynép volt, Páris meg London egy ország, az *offenzíva* város, az *üteg* meg ütés. Később meg, hogy a Dardanellákat emlegetni az újságok, érdeklődéssel tudakolta Ülleitől:

– Miféle nép az a *dardamellák*? Én se azokról nem hallottam, se az *entente* népről. Azok is a mi pártunkon harcolnak-e? (K 198, Palcsóné szavai)

Zsuzsi kisasszony sápadozott. Hogy ő, aki már úri leányok közt nőtt fel, csakúgy tud mindent, mint akár a főispán leányai – stikkelni, klöpfnizni, és poenleszt és teneriffát és rizsliőt, és frivolirozást és ... és ... és hogy ő most kiüljön, kikutyorodjon a piacra! Ő, aki könyvet is annyit

tanult és nyelveket: Theisz *Középső tanfolyamot* és a *Mein Viertes Buchot!* ... (K 11, a „kisasszony-lányom” Zsuzsi műveltségének enyhén ironikus jellemzése)

Nevek

A név is érvel: *nomen est omen* – szól a mondás. A névvel való érvelést Arisztotelész is említi az érvelési közhelyek hosszú listája végén: „Egy másik érv a nevek jelentéséből adódik” (Arisztotelész 1400b).

Ez itt a tanítóm, ez a fiatal legény. Karó Jenő a neve, de olyan is. (HV 242)

„Numeró 47 – mormogta. – Kétszív utca 47. *Nomen est omen.*” (ÁE 191)

– Nem unalmas neked, hogy minden harmadik nő *Mariska*?

– Nem. Mária szeretete van benne. Egy kis visszasugárzás a földről az égbe. (HH 155)

Ugye, milyen szép, hogy nem írta a nevét Mariskának, hanem Máriának? Látid, az ő finom érzése megkülönbözteti a *Máriát* és *Mariskát*. Ő már érzi, hogy valamilyen koron túl a *Juliska*, *Mariska*, *Aranka*, *Fánika* olyan, mint az öreg macskán a pántlika. S egyáltalán cirkuszi komikum, mikor magamagát szólítja az ember becézőn. (HH 184)

A névkombinációk is lehetnek humorosak, például ha egy német családnévhez erősen magyaros, sőt ősmagyaros keresztnév társul: A két gyerek vonzódott hozzám. Furcsa nevük volt: Gutman Attila, Gutman Bendegúz. (AL 33)

Igenevek

Gárdonyi regényeinek olvasása közben fel lehet figyelni az igenevek sajátos, következetes használatára, ez mindenképpen sajátos stílusának a része (az igeneveink történetéről: A. Jászó 1991, 1992).

A főnévi igenévre mindig gondosan kiteszi a személyragot:

A szerzetesnek pedig irtóznia kell a testiségétől. (IS 246)

...a birtokomat eladtam, aztán most már nincs gondom. A pénz-birtokot nem kell szántanom, vetnem, kapáltatnom, csépeletnem. (Ö 70)

A régiségben előfordul a képző *-nya* alakja (ez manapság a palóc nyelvjárásban létezik), Gárdonyi elvétve használja:

– Hát akkor írd le, hiszen tudsz írnya. Olvasható az írásod? (IS 222, enyhe archaizálásnak tekinthető)

A határozói igenévek mindkét alakja előfordul a régiségben, a *-ván/-vén* inkább idő- és okhatározói funkcióban, a *-va/-ve* inkább mód- és állapothatározói funkcióban, nem váltak szét azonban élesen a funkciók. A mód- és állapothatározói funkcióba a középkor vége felé lassanként belép a *-t*, *-tt* képzős igenév *-an/-en* ragos alakja, például az eredeti *rakvahelyett* a *rakottan*: „A templom előtt hevert az a kő, szépen, csoportba *rakottan*” (IS 25). A *-va/-ve* képzős alak a létige mellett olyan állapotot jelöl, amely cselekvés eredményeként jött létre: „*kisleány szoknyája térdig föl van hajtva*”. Nyelvművelői babona a létige melletti *-va/-ve* képző germanizmusnak tartása. A képző ugor eredetű, ízről ízre megegyezik egy azonos funkciójú vogul képzővel. Úgy látszik, a germanizmus babonája ma is él, erre bizonyíték például az eredeti *a helyzet adva van*, *a vétek bizonyítva van* szerkezet helyettesítése a *helyzet adott*, *a vétek bizonyított* szerkezetekkel (ma már szinte csak ez olvasható a napilapokban). Szepes Gyula meggyőzően ír erről *Nyelvi babonák* című könyvében, sok népnyelvi és irodalmi példát idézve (Szepes 1986). A népnyelv csak a határozói igeneves szerkezetet ismeri, ezért furcsa Gárdonyi véleménye, hiszen ő a népnyelv kiváló ismerője volt. „A pennaforogató emberek sohase tudnak úgy magyarul, mint a nép” – írja (Gárdonyi 1938: 28). Egészen furcsa, hogy Gárdonyi a *zárva* helyett a *zárt* vagy *zárott* alakot javasolja kiírni a boltok ajtajára, a számlákra pedig a *fizetve* helyett azt, hogy *fizetett* (Gárdonyi 1938: 363). Sokat újságíróskodott, talán ezekben a körökben ismerte meg ezt a babonát, Szepes szerint a 19. század végi újságírók terjesztették el.

Gárdonyi ebben a helyzetben gyakran a *-t*, *-tt* képzős alakot használja, valószínűleg akkor, ha az állapotot akarja hangsúlyozni. Ő maga azonban egyszerűbb (és meghökkenítő) magyarázatot ad nyelvművelő könyvében: „idegen búzét” érzi a *-va/-ve* képzőnek, „fekete-sárga színűnek” látja, s ha már a beszédből nem lehet kiirtani, akkor legalább írásban kerüljük, „mindig nézzük meg, jól hangzik-e helyettese” (Gárdonyi 1938: 353, 81). Véleményét a következő példák illusztrálják:

Az agglegények elámultan és hallgatva nézték. (HV 11)

Én az asztal végén csendes-megvontan ültem persze, a szememet is lesütve. (L 192)

A levelek közül egy nyitottan hevert ott. Erős, vastag betűkkel volt a megszólítás írva. (E 83)

Átilla választ várt, de Vigilász csak sunyított viaszszinsápadtan, nyaka-behuzottan, tenyerét a mellére tapasztva. (L 33)

További példák a *-t*, *-tt* képzős alak előnyben részesítésére:

De biz az ott lappang ma is minden paradicsomban, s előbb-utóbb meg is jelenik, – ha nem is mindig kígyóbőr-kosztümben öltözöten. (K 89, tehát nem öltözve, ahogy általában mondanánk)

Zsuzsi a kézcsóktól elpirosodottan állt ott. – Hogyisne, – szólalt meg zavarodottan. (K 52)

Üllei lehülten nézett Zsuzsira és a levélre. [...] Elszontyolodottan nyújtotta oda Zsuzsinak. (K 195)

Mikor hazatérünk, Náni szokása szerint viszi az üveg dugós vizespalackot a pincébe, s hozza megtöltötten. (HV 60)

A haja egy-ágba fonottan hullt hátra. (L 41, Emőke)

Az arany ajándékot fehér kendőbe burkoltan én vittem óvatosan. (L 80)

Beljebb a lépcsőn egy ősz, puffadt-képű rabszolga szundikált a két térdére hajoltan. (L 81)

A szobában cserszag és borszag uralkodott, némi penészszaggal egybekveredetten. (IS 163)

A kert közepén megállt. Elvörösödötten tért vissza Jancsihoz. [...] Jancsi elfordultan állt a méhes előtt. (IS 320)

A régiségben gyakori a *lakoztában* típusú igenév, azaz a *-t* képzős birtokos személyjeles igenév határozóragos alakja. Használatának van valamiféle régies íze, óvatos archaizálásnak tekinthető, Gárdonyi nagyon finoman, nagyon ritkán archaizál:

Megállt az esztergályos kirakata előtt és nagymagauntában a pipaszárakat nézegette ottan, meg a billiárdgolyókat, kárpittartókat és asztallábakat. (K 77)

S neveltükben valamennyien órá néznek (K 25)

...de én majd megfulladtam nevettemben. (L 92)

Tádé hosszan sípolt a fogaival. Máté is derekát tekergette nevettemben. Jancsi is vidámult. (IS 132)

Jancsinak a foga vacogott féltében. Bámulta Mátét, hogy meg se jaidult. (IS 139)

Szótlanul mentek tovább. A révhez értek. Szikardusz ott-vártukban rámosolyodott a fiúra. (IS 149)

– Nem megyek be – lihegte kimentőkben a templom küszöbén. [...] Marcellusz nagy elbúsultában lefeküdt egy cellába. (IS 363)

Ő csak a könnyű kopjával malmozott nyargaltában az udvar körül (E 69)

Visszatértében meg erős nagy köveket hordott a gödör mellé. (E 76)

Az *istenadta* típusú igenévi szerkezet ősi a nyelvünkben, Gárdonyi ritkán ezt is használja:

Az országos címer belsejében megint egy kis címer: angyaltartotta pajzson két fehér egyszarvú ló és két farkas; fölül lengyel sas. (E 149)

Földművelő ember nincs az idegszanatóriumokban, hacsak más nem rontotta meg az idegeit –
börze vagy kártya vagy ördögszerzette házasság. (SZ 96)

Igenév a *-ton, -ten, -tön* képzős alakulat:

Csak itten-ottan a bástyazugban, földhányáson, ha aludtak ültön egy-egy órát, néha délután
kettőt is. (E 504)

Az asszony is gyanakvóan nézett és sietten csoszogott el a levelért. (L 165)

Zsuzsi sietten vitte kosarát a torony alá. (K 25)

Érdekes, hogy a *-ván/-vén* képzős igenévet ritkán, archaizálás céljából használja: „S hogy így szólván
kérőn tette össze kezét, az ujjainak a vékonysága és kezefejeének soványsága szembeötlő volt” (IS 348).
Viszont az igenéből alakult *múlván* alakot írja le mindig (nem a mai *múlva* alakot): „Én csak két
esztendő mulván láttam azt a képet, de bámultam a tökéletességén” (L 185). „Csak percek mulván bírt
megszólalni” (Ö 34). A *múlván*használatát azzal indokolja, hogy ez volt gyakori kódexeinkben (Gárdonyi
1938: 247).

A *-t, -tt* igenévképzőnek és a *-t, -at/-et* főnévképzőnek azonos az eredete, és ez utóbbi a régiségben
gyakori volt, például *aratat* is volt *aratás* helyett. Ez a régies használat is előfordul Gárdonyinál: „Jancsi
hát *tartózat* nélkül mondta el, hogy hanyagul imádkozott, böjttel nem törődött, hazudott, ördög adtával
szitkozódott, – de mikor a lopások következtek, ott már vonakodva pötyögte:” (IS 142). „De ha belépek
oda, hátha Hedvig nagy szíve lobbanatában a nyakamba röppen?” (SZ 67). „Visszatéret Csáth megállt
a kapuban és ideadta a süvegét” (L 147).

A mai nyelvben ritka az *-st* képzős alakulat, de a régiségben gyakori volt, igenévként tekintjük: „Gergely
a sereg egy részével vágatást rohant vissza le a török táborba” (E 168). „Jött volna hozzád rohanvást.
Én tartottam vissza” (E 205). „Csak léptetést mentem feléjük, és mikor hozzájuk értem, leszálltam az út
mellét a lovamról” (L 48). „Látást láttam, uram, de a halált azt nem láttam benne” (L 87). Jancsi sietést
engedelmeskedett” (IS 250). Gárdonyi nyomatékosabbnak érzi, mint a *-va/-ve* képzős alakot, nyilván
ezért írja le viszonylag gyakran (Gárdonyi 1938: 354).

A *lakoztában* típus, az *-at/-et* és az *-st* képzős alakok használata enyhe archaizálásnak tekinthető.
Kihalt szavakat ritkán használ: „Friss harmatos regg. Ébredő madarak csirikolnak a fákon” (IS 75). „Hát
... ha meglátsz majd engem valahol karóban, arra kérlek, jer oda éjjel, és ha még élek, gyakítsd a töröd
a mellembe” (L 23, vagyis: döfd a törödet a mellembe).

Gárdonyi helyesírása

Ismeretes, hogy Gárdonyi makacsul ragaszkodott néhány szó sajátos írásmódjához: *esső, eggyet, íjja*.
„Egy dézsányi essővizet gyűjtött a napokban” (K 142). „A gyalogút az essőtől felázott, és vékony
habaréksár borította” (L 42). Egybeírt bizonyos határozó- és módosítószókat: „Aztán még kétszer
ottlábatlankodott a piacon. ... Iszen csak kerüljön mégegyszer a szemem elé!” (K 186)

Az idegen neveket pedig kiejtésüknek megfelelően írta át (Gárdonyi 1938: 155). Végül is nem tévedett,
csak álláspontja kissé korai volt. De a nevekben ajánlatos megtartani az eredeti írásformát, különben
felismerhetetlenekké válnak. Példák a *Láthatatlan ember*ből: Vigilász, Krizafiosz, Priszkosz, Vergiliusz,
poatyiei szarmaták, Troá, Aéciusz; az *Isten rabja*ból: Cirkatriksz, aki éjjel a cellákat járja, szanktuarium,
Laudétur Jézusz Krisztusz, szekszta, Anzsú Károly; „A Nújork szállóban vacsoráztam” (SZ 12,
visszaadja az amerikai angol ejtést).

Mai szemmel nézve már-már komikus Margit szobájának a leírása:

A falon Makartnak a *Diana vadászata* acélmetszetben. Az ajtó fölött életnyi nagyságú lófejkép. A
zongora fölött a *szisztinai Madonna* képe, olajnyomat. A sarokban fehér zománcú vaskályhán
Kanova *Ámor* és *Pszihéje* kétarasos magasságú márványból. [...] A rézsút sütő nap
könyvszekrényre világított. Nézem, mi könyvek? *Tóth Kálmán, Szabó Endre, Ábrányi Emil,*

Antológia Itáliam, Siller, Verlen, Beranzsé. [...] A zongorán néhány kotta hevert. Megnéztem a legfelsőt: Sopen balladáí. (SZ 131)

A beszédmód utánzása

A beszédmód utánzása Gárdonyi műveiben inkább komikus hatású, semmint humoros.

Átilla hadarása (*A kürt*):

– Eridj magad, ha nem tetszik. (*Rigy mgad hmcik.*)

– Nem férfi dolga. (*Nefri dolga.*) (K 144)

Tótos beszéd (*Isten rabjai*, Szikárdusz fráter beszéde):

– Nno – döbbsent Jancsira –, ha lesz valami országos ünnep, téged fogok megajánlani, hogy légy ünnepi predikátor. (IS 278)

Németes beszéd (az *Egri csillagok* pattantyúsainak beszéde, közismert részlet):

– Mikor én mondok *bor!* akkor adjál *bor!* Mikor én mondok *düssz!* akkor adjál *düssz!* (E 317)

Sárközi beszéde:

– Lehet, hogy a tebbi arra esküdözött – felelte a cigány, a vállát csaknem füléig vonogatva – és arra esküdöztem, hogy degeljek meg, ha kimegyek a várból, isten engem úgy segítjen! (E 351)

Alakzatok

A stílus elsősorban érzelmi hatásával érvel, sokkal lényegesebb azonban az a kapcsolat, amely a toposzok, vagyis a gondolkodási mintázatok és a stílusesszéközök között van. Ez azt jelenti, hogy a stílusesszéközök többségének van gondolkodási háttere, ezáltal erős hatása. A régi retorikák ismerték ezt a kapcsolatot a toposzok és a stílusesszéközök között, így például első retorikánk szerzője, Pécseli Király Imre is (2017/1639). A modern retorikusok közül Perelman is felhívja a figyelmet az érvelés és a stílus kapcsolatára: az egyes érvelési lehetőségek leírása végén mindig szerepel a kapcsolódó stílusesszéköz (Perelman–Olbrechts-Tyteca 1958; Perelman 1977, 2018). Ez a kapcsolat még két szempontból fontos: ilyen alapon lehet például elkülöníteni a trópusokat és a figurákat; valamint ez segít meghatározni az egyes stílusesszéközöket.

„A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Quintilianus 8, 6, 1); a hangsúly az átvitelen van, innen a görög *troposz*, latin *tropus* 'fordulat' terminus. Az alakzat meghatározása is Quintilianustól származik (9, 1, 4): a szövegnek valamilyen műfogással megújított formája; az alakzat esetében nincs jelentésátvitel, ez a lényeges különbség. Az alakzat latin neve *figura*, görög neve: *szkhéma*. A *szkhéma* eredeti jelentése öltözet, tehát felöltöztetjük a beszédet, nem a szokásos módon beszélünk, erről Pécseli Király Imre szemléletesen ír (2017/1639). Quintilianus nyomán gondolat- és szóalakzatokat különböztetünk meg. Ez a felosztás követi a retorika *res-verbum* (*inventio-elocutio*) rendszerét.

Gondolatalakzatok

A gondolatalakzat (*figura sententiae*) alkalmazásakor a szokásostól eltérően fogalmazzuk meg gondolatainkat: kérdés, felkiáltás, célzás, sejtetés stb. formájában. Gárdonyi műveiben – úgy tűnik – a legkedveltebb gondolatalakzat a jellemzés és a hasonlat (persze a hasonlat szorosán kapcsolódik a jellemzéshez), a jellemzés pedig kapcsolatban van a nominális stílussal. A terminusok magukért beszélnek, úgyhogy csak néhány példát sorolok fel mindegyik kategóriában.

Jellemzés

Egy személy vagy egy típus leírása. A körülményekhez, pontosabban a személyekből vett érvekhez kapcsolódó gondolatalakzat. A szemléletesség, a láttatás fontos eszköze. Gárdonyi stílusának

erőssége a szemléletesség. Ez a szemléletesség – Sík Sándor szavaival – „a plasztika eszközeivel jelenik meg: talán *szobrászi* stílusnak lehetne nevezni” (1928: 121). Egy-két kiemelkedő vonással jellemez embert, állatot, tárgyat, mindent: szinte magunk előtt látjuk őket.

Vastag szemöldökű, kövér asszonyka volt az. Sovány korában sashoz hasonlíthatott az orrával, azonban hogy elhízott, olyan volt, mint a pingvin. Fekete nyelű lornyettet viselt és sok gyűrűt, mint jómódú boltosasszonyok szoktak, s ha beszélt, egy aranyfog csillogott elő a felső ajka alól. (HV 155)

A kacagásnak olyan vihara tört ki a teremben, hogy véltem, beledől a ház. Magam is alig bírtam a komolyságomat megtartani. (L 190)

Először láttam mosolyogni, s különös volt nekem. A zöld alma mikor pirosra változik, a komoly ember mikor mosolyog, mintha nem egy és ugyanaz volna. De csak a szeme mosolygott, az a rettenetes két fekete szem, amelytől még a hegyek is reszkettek. (L 188) ... Átilla ül csupán derült szemmel ... Átilla is hátrahajlik a széken, és hunyorgón mosolyog. ... Én csak Átillát néztem. Az ő arcán ismét az a finom mosolygás játszott át. Amily sötét és félelmes volt az az arc abban a plutói komolyságában, épp oly kellemes volt, mikor a vidámságnak sugara fénylett elő a szeméből. (L 191, Átilla jelleme fokozatosan bontakozik ki)

Tárgyleírás

Azok az alacsony földszintes házak a József-városban még a múlt századokból maradtak fenn. A kapu többnyire zöld; az ablakokban egy-két cserép virág; a lakók udvari szobákban laknak; az udvar közepén szivattyus kút látható, és az ajtók mellett leánder virágzik. (ÖT 81)

Vén bútorok, vedlett fekete bőrszékek; régi sublót, régi alabástromlábú óra; a falon elhalványult Daguerrotyp fényképek, csupa atillás magyar és csupa krinolinós asszony; régidivatú ágy a sarokban. (ÖT 67, az öreg Mayer szobája)

Nominális stílus

A nominális stílus a jellemzéshez kapcsolódik, mégpedig a jellemrajzhoz (*éthopoiia*) és a tárgyak, műalkotások leírásához (*ekphrasisz*). Szekér Endre *A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben* (1975) című doktori disszertációjában ír arról, hogy a nominális stílus a romantikus, pátoszos próza nyelvét váltja fel, és az impresszionista stílushoz kötődik (Gárdonyi festői látásmódjához), de a népiességgel is kapcsolatban van. Sokféle funkciója lehet: a szereplők bemutatásának eszköze, továbbá a mozgalmasság kifejezéséhez, a gyors benyomások rögzítéséhez, a környezet szemléletes bemutatásához kapcsolódik, de olykor az író szubjektív megjegyzéseit tartalmazza.

Festői látásmódját igazolja Gárdonyi fia is: „Kemény kartonlapokra egymás alá sorakoztatva fölírkálta Attila meghódolt népeinek neveit, harci öltözetüket, támadó és védekező harcmódorukat. A fontosabbakat le is rajzolta, és festékekkel vagy színes krétával kiszínezte s dolgozás közben az íróasztalán maga elé helyezte, nehogy megtévedjen a leírásuknál. *A Láthatatlan ember* seregszemléjének ez a vázlata Gárdonyi hagyatékában ma is megtalálható” (Gárdonyi József 1934 II: 87). Természetesen a nominális stílus gyakran kombinálódik felsorolásokkal, halmozásokkal, különleges szavakkal és egyéb stílus eszközökkel.

A visszatérés a katalauni mezőre persze napokig tart. Por, piszok, lógónyelvű ebek, legyek felhőnyi sokasága, csapatokon, lovakon. Csengés, bongás, fegyverzörgés, robogás, szekerek nyikorgása. Kiáltás, kürtölés és utálat, lépten-nyomon. (L 216)

Hát lépek a palotába. Széles karimájú süveg a kezemben, kard az oldalamon, aransarkantyú a saromon, cseresznyeszínű nadrág, meggy színű bársonydolmány, gyolcsgallér, a vállamon ezüstláncon lógó kétaraszos elefántcsont-kürt. Valóban nem cseréltem volna ruhát sok kócos királyfival. (L 307)

Következtek a piros zászlós, íjas, tegzes szpáhik, tisztjeik páncélban; az oldalukon széles, görbe kard. Azután a csúcsos süvegű tatárok. Csupa zsíros pofa, bőrdolmány, fanyereg. (E 87)

Magasívú csarnokok; színes és faragott falak, mindenütt arannyal tündöklő és koronás címerek, magas, széles ajtók, egyik mennyezet ezüst csillagokkal ékes; lépések zaját elnyelő vastag vörös szőnyegek. Gergely kábuldozott a pompától. (E 148)

A lakásuk pompája és kellemes hársvirág illata meglepett. Gyönyörű szőnyegek. Papagáj, zongora, pálmafa, bordó szín plüssfotójok, sok olajfestmény, és egy olyan goblen, hogy a királyi palotába is beillett volna. A falon szentképek. Ida nyakában egy kis aranykereszt... (HV 157)

Akkor már előjött egy főkötős, tógás öreg asszonyság is – kerek arca, mint a lövőházi céltáblák, csak épp hogy fekete helyett egy piros, vén orrocska az arca közepén. A derekán kulcsok. A kezében ruhaseprőcske. (IR 76, Ó Péter úr gazdasszonya)

A nominális stílus gyakran kombinálódik a szaggatottsággal:

Őt testőr kivonta a kardját. Az ércnek az a hideg csesszenése ... az a csend ... a további parancsra való várakozás ... lélegzetállító valami volt. A vér, úgy éreztem, megfagyott bennem, mint a patak vize télen. Micsoda sötét titok van itt?! Micsoda pokolba keveredtem én bele?! (L 126)

Hasonlatok

A hasonlat gondolatalakzat, alapja az összehasonlítás gondolati művelete. Két részből: a hasonlítottból és a hasonlóból áll. Grammatikai kifejezőeszközei vannak: a *mint* (*mintha*, *akár*) kötőszós összetett mondat, egyszerű mondatban a *-ként*, *-képpen* ragos vagy a *gyanánt* névutós főnév. A hasonló (amihez hasonlítunk) származása jellemző az íróra, de még a stíluskorszakra is, akár nevezhetjük *kulturális hasonlónak* (a kulturális metafora analógiájára). Gárdonyi stílusára jellemző a hasonló népies eredete, a mindennapi, gyakran a falusi környezetből való származása. Mondhatjuk, hogy a társadalom, a környezet, a jellemek ábrázolása nagyrészt a hasonlatokban jelenik meg. Sok közöttük a humoros hasonlat (Bednancs–Kusper 2015: 151).

Hasonlatok kötőszóval

Mosolyogva várta Idát, s büszke nyakkal, mint ahogy páva nézhet a szimpla jércére. (IR 62)

Hányszor látta a klastromban, hogy egyik-másik leány úgy fut az apjához, mint a csirke, mikor a két szárnyát fölemelve fut a tyúkhöz, amely kiköltötte. (IR107)

És az öregúr ment vele. Egykicsit vakaródzott, egykicsit köhögött, de mégis csak ment, ment, mint a kötélén húzott tehén. (ÖT 62)

Csakhogy a leány úgy nézett, mint aki tündéralmot lát, a pöttye bőrű öregasszony pedig úgy nézett, mint valami álmos víziló. (HV 136)

A hangja olyan volt, mint valami nagy darázs dongása, mikor szobába téved, s körülrong. Félelmes hang. (L 33, Átilla hangja)

Egyet gondolt: körülnyargalt a klastromon, és mint a szélvész be a nagyudvaron át a kis udvarra, kisudvarról, folyosóról be négykézláb a kórusra. Onnan lesett ki, mint egér a lyukából. (IS 43)

Márton mester ismét intette Jakabot, hogy tanítgassa a házi rendre, nehogy asztalnál máskor is forgassa a fejét, mint a veréb. (IS 111)

Azóta csak tengődik, mint Toldi lova a szecsán. (ID 47, a szóláshasonlat ritka)

Még a molnár is ott bámult, s olyan volt a képe, mint a ripacsos tők a szárítón. (IR 288)

A harangozó mellett egy vastag derekú, tokás asszony fogadta őket mosolyogva, mint szőlőhegyen a nyári holdvilág. (K 116)

Mentegetődzőn rezgette mind a tíz ujját, s az arca olyan színűvé vált, mint a húsvéti zsidólaska. (IR 9)

Hasonlatok raggal

A kelő napfényben ezüst tükrökként csillogtak az aprótócsák. (IS 185)

Gergelynek a szíve kalló-malomként dohogott. (E 142)

Még a két-három esztendő kis purdék is füstös angyalkákként forognak és lejtenek a fűben. [...] Egyszerre mint a bokorból felburranó verébsereg, úgy röppent fel valamennyi gyerek, és rohan az erdő egy nyílása felé. (E 238)

Ironikus, olykor gúnyos hasonlatok

Különös ismertető jele: *mindig üde, mint a harmatos akácvirág.*

S arca kifejezése: *mintha mindig valami édes illatot érezne a levegőben.* (K 46)

Egyek vagyunk mink, mint két egyforma gyertyatartó, amely egy asztalra való. (ÁE 203)

Csaba nézett rá, mint aki pisztoly legyén át néz valakire. (IR 26)

Állt, és olyan komolyan nézett az automata-szekrényre, mintha világpusztító mérgeket sejtene benne. (IR 140)

A ruhájuk szaga is mind a kettőé olyan, mint a penészes mogyoróé. (IR 44)

Szégyentől égő arccal olvasta némelyiket. Alighogy belekezdett, már oly utálattal fogta, mintha köpőláda volna a kezében. (IR 101)

Csaba csak nézett, mint az iglói fakutya. (IR 218)

De csak úgy nézett a képre, mint ahogy arra az anekdotabeli miskolci kocsonyára nézhetett az, akinek eléje tették, hogy mégis hát egye meg: már nincs benne a béka. (IR 230)

Különösen a doktor volt kétségbeejtő. Amúgy is viaszszín arca olyan halotti színt öltött, mintha a Rókus-kórház halottas kamrájából szökött volna oda be a szalonba. (ÖT 107)

Hát ilyeneket ír: „*Úgy szeretlek, mint a nap a tengert, mint az ég felhője a szép Balatont.*” A többire nem emlékszem. Csak a végére, hogy: „*Csókollak, mint gerlice a párját.*” (IR 68)

Ironikus „műveltségi” hasonlatok

– Hozd ki ezt a puttont, meg ezt a két kosarat. Mint amilyen arccal Kleopátra mondhatta: – Hozzátok a viperákat! S kiült a piacra. (K 12)

Bárányné meg olyan volt, mint ledi Mekbet lehetett a gyilkosság után való reggelen. (Ö 107)

Utálta a káposztát, mint a latin szintakszist. (SZ 55)

Állok, nézek, mint Lót felesége a szodomai dombon. (HH 145)

S ülünk tovább, mint a két kőoroszlán a kapu tetején. (HH 25)

Ez szó: *eksztázis*, úgy rendített a lelkén, mint Nagy Konstantin lelkén az égen megjelenő kereszt képe. (IR 14)

Kész voltam a halálra, mint Néró keresztényei a Colosseumban. (IR 125)

Ida behunyta a szemét, mint a regebeli Lukrécia, mikor tört dőfött a mellébe. (IR 143)

Továbbszótt hasonlatok

El-ellegyintette az ügyet, de olyan volt az, mint a bögöly, amelyet hiába legyint el a ló, a tehén, az ökör: a bögöly csak egyet kanyarodik, s visszatér. (IR 20)

De különösen ahogy néz: aranykeretű, hideg okuláréján át...Mintha a szeme is üvegből volna: néz úgy, hogy nem is pillant. Mint ahogy a múzeumi baglyok néznek. (IR 40)

Bámuló fekete szeme: mint a küszöbön fekvő vizsláé, mikor kérdően néz a gazdájára: Kimegyünk-e ma, puskás istenem? (IR 97)

Ahogy tiszta égen néha felhőcskék jelennek meg, hogy azt se tudni, honnan, csak egyszer ott vannak, és nőnek, terjedeznek, azt se tudni, hogyan, s egyszer csak azt látjuk, hogy borult az ég, és egyre borultabb, egyre sötétebb – úgy jelentek, nőttek, terjedeztek, sötétültek egyre és egyre Ida aggodalmi is. (IR 282)

Úgy néztek rá, mint a begyöpösödött régi vulkánra, amelynek földje remeg, s csak idő kérdése, mikor fog újra kirontani. (ÖT 151)

Édes rezdülés járt át, valami olyan érzés, mint mikor tavasszal a langyos szellő besuhan a napon fekvő beteg ingeujján, s valami kellemes borzongást érez végig a bőrén. (L 40)

De hiába, a fantáziám meg volt abrakolva, mint a parádés ló, amelyik táncolva türelmetlenkedik, hogy ragadhassa a hintót. A fantáziám... (SZ 33)

Mikor azonban már festő lehetett volna, megfordult az érzése, mint ahogy a lokomotív megfordul egy kerek vaslapon: a szobrászatnak fordult. (IR 11)

Gárdonyi főleg az állatvilágból vette szellemes, kissé gunyoros hasonlatait. Gyakran ír le hasonlatokat, stílus eszközei listáján ezek foglalják el az első helyet. Céljuk elsősorban a szemléltetés, hol kellemes, hol gúnyos-vitriolos hangulatot árasztanak. Bizonyos irodalmi művekben gyakoriak a kérdések és a felkiáltások, hatásuk mindenképpen erős, a fennkölt stílust jellemzik. Gárdonyi műveiben ritkán jelentkezik a fennkölt stílus: harci jelenetekben, szónoklatokban, eskütételben, temetési szertartáson, olykor a filozofikus elmélkedésekben, olykor a hős tépelődését jelzik, általában indulati csúcson. A továbbiakban csak néhány példa illusztrálja a különféle gondolatalakzatokat, több példát idézve a kérdésre és a felkiáltásra.

Az elsődleges szóbeliség formuláris nyelvezetére jellemzők a jóslások, az átkok, az eskük, az imák és a siratások. Évszázadokon át öröklött, meghatározott felépítésük van, sokszor fennkölt stílus, kérdések és felkiáltások halmozása jellemzi őket. Az *Egri csillagokról* írja Gárdonyi monográfiája: „A regény szerkezetét átszövik az álmok, a jóslások, a babonák, melyek olykor szinte fatalisztikus módon vetítik előre a hősök későbbi sorsát” (Kispéter 1970: 79).

Jóslás

– Aztán megint vörös és fekete madarak szállnak egymás után ... De sötétség következik ... Nem látok többé semmit ... Lánccsörgést hallok ... A te sóhajtásodat ...

Összerázkódott és elbocsátotta dobónak a kezét.

– Eszerint börtönben halok meg – szólt Dobó összeborzongva. (E 50)

Átok

– Hát verjen meg Allah, te rothadt szívű gyaur! Bilincsből öszülj meg! Özvegyed, árvád legyen, minekelőtte meghalnal! Tanítson meg Allah háromszor úgy sírni, mint ahogy én sírok, mielőtt a pokolra löknék a lelkedet! (E 71, Török Bálintra szórja a török fogoly)

Eskü

- Esküszöm az egy élő Istenre...
- Esküszöm az egy élő Istenre – hangzott az ünnepi mormolás.
- Hogy véretem és életemet a hazáért és királyért, az egi vár védelmére szentelem. Sem erő, sem fortély meg nem félemlít. Sem pénz, sem ígélet meg nem tántorít. A vár feladásáról sem szót nem ejtek, sem szót nem hallgatok. Magamat élve sem a váron belül, sem a váron kívül meg nem adom. A védelmében elejétől végéig alávetem akaratomat a nálamnál feljebbvaló parancsolatának. Isten engem úgy segítjen! (E 336, ezután következik Dobó esküje)

Ima

Dobó levette a süvegét és térdre ereszkedett. Az égre fordította a szemét.

- Istenem! – mormolta, a kezét imádkozásra illesztve – látod ezt a rengeteg rabló, gyilkos hadat. Látod a mi kis romladozó várunkat, benne ezt a maroknyi elszánt népet... A te nagy mindenségedben kicsi semmiség ez a földi világ. Óh. de minékünk ez a mindenségünk! Ha kell a mi életünk, vedd el uram tőlünk! Hulljunk el, mint a fűszál a kaszás vágása alatt! Csak ez az ország maradjon meg... Ez a kis Magyarország...

Az arca halvány volt. Szeméből kicsordult a könny. És könnyes arccal folytatta:

- Mária, Jézus anyja, Magyarország védő asszonya! A te képedet hordozzuk a zászlóinkon! A te nevedet milliók ajka éneklí magyarul! Könyörögi érettünk!

És ismét folytatta:

- Szent István király! Nézz alá az égből! Nézd pusztuló országodat, veszendő nemzetedet! Nézd Egert, ahol még állnak a te templomod falai és ahol még a te nyelveden, a te vallásodon dicséri a nép a Mindenhatót. Mozdulj meg mennyei sátorodban. Szent István király, óh borulj az Isten lába elé! (E 419)

Siratás

Aztán az öreg Iddár állt a koporsó mellé és messze harsogó éneklő hangon sírta:

- Ó jaj nekünk! A mi napunk leesett az égről! Déli magasságban ragyogó szép napunk leesett!
- Leesett a mi napunk! – zúgta a nép sírva.

Iddár a fejét himbálva terjesztette a kezét a koporsó felé:

- Miért hagytál el bennünket, Átilla? Van-e olyan hely ezen a világon, ahol jobban szeretnek, mint mink szeretnénk? Oh nincs olyan hely a teremtett világban sehol! Miért hagytál el bennünket, Átilla? (L 354)

A leggyakoribb gondolatalakzat a kérdés és a felkiáltás, az indulatokat tükrözik. A kérdés Gárdonyi műveiben nemcsak az indulatokat, hanem gyakran a hezitálást is visszaadja. A felkiáltások pedig olykor ironikusak.

Kérdések

- „Az élet, élet” – de mi az élet? Az-e, hogy az ember potroha puffadtáig egyen? Borban fetrengjen? Az-e, hogy eleven asszony-hússal rakja tele a házat? Vagy az, hogy részeg kedvvel nagyokat rikoltsunk? Káromoljuk Istent azzal a nyelvvel, amelyet ő ajándékozott? Vagy az az élet, hogy gyűjtsünk hitvány kincseket, ménest, gulyát, házat, pénzt, földeket? Vajjon ha egy nap behunyod a szemed, mit viszel magaddal a ménesedből, gulyádból? Még csak egy gombot se vihetsz magaddal a másvilágra! (IS 182, Jancsi vitázik hevesen Bajcsy urammal)

Úgy ám, de mit mondanak otthon? Akivel csak találkozik a faluban, mindenki azt fogja kérdezni, hogy miért tért vissza? | Aztán hát miből él? A birtok már Rósenbergé, a falu kocsmárosáé, csak épp a házat tartotta meg, meg a kiskertet. (ÖT 151)

Melyik virág nem szép? Bizony ritka. Csokoládét reggeliz-e a virág, vagy szalonnát? Nincs az ráírva az arcára. (K 46)

Mi lesz, hogy lesz mármost? Fogadott asszonyra bízza-e a házat, gyerekeit, műveit, és a megbízások elfogadását? Nem lehet. Házasodni mégúgyse lehet. (K 73)

De hát már egyedül dolgozott. A legényét is elvitték. Az inasa meg a fűszeresi pályával cserélte el a mesterségét: talánhogyan ott kószálhatott is? talánhogyan fizettek is neki? Talánhogyan a mazsolát ismerte az emberi élet fő javainak? (K 215)

Várta, hogy majd az ura említé délben, s tünődött azon, hogy milyen arccal hallgassa? Meglepődjön? Vagy egykedvű legyen? Vállat vonjon rá? (K 232)

Felkiáltások

A nyomába indultam. És néztem, ittam a szememmel minden színét, minden mozdulatát. Ó, boldog flaszterkövek! Ó, boldog kék csokrocscak! Ó, boldog árnyék, mely vele haladhat! [...] Egyszer aztán rám pillantott. Nyugodt és komoly volt a pillantása, mint a holdvilágé a tavaszi felhők között. Engem mégis édesen megrezegtetett. Aznap persze megint dőltek belőlem a versek. (HV 140, a hatodik agglégény meglehetősen giccsesen fogalmaz)

Ó, a miszticizmus! Gyönyörű volt aznap a miszticizmus! Mint a hajnalban nyílt, fehérés, piros, szép pünkösdi rózsa, olyan volt aznap a miszticizmus! (HV 372, a tizenkettedik agglégény ironikus)

Szóalakzatok

Szóalakzat nagyon sok van. Négyféle eljárással lehet őket kialakítani: hozzáadással (ismétlés, töismétlés, előismétlés, utóismétlés, fokozás, ellentét), elvétellel (szókihagyás, kötőszókihagyás), felcseréléssel (archaizmusok, tájszavak alkalmazása), szórendi cserével (tükörszerkezet, jelzőátolás, idősíkváltás). Néhányuk kapcsolatban van a gondolkodási mintázatokkal, azaz a toposzokkal, ezekről ott lehet olvasni (felsorolás, halmozás, ellentét, ellentmondás és oximoron).

Hozzáadás

Az ismétlésnek sok lehetősége van az egyszerű kettőzéstől az átkarolásig. A *figura etymologica* archaikus ízű: „Kérlek, világosíts engem a te nagy világosságoddal!” (IS 246). Az *áltautológiát* gyakran használják a mindennapi érvelésben az emberek: „Elvégre az anya mindig anya marad” (K 93), azért áltautológia, mert nem azonosítás: a második szónak a kontextustól függő jelentése van: az anya mindig fontos, mindig hűség.

Az *előismétlés (anafora)* érzelemmel telített nyomatékosítást fejez ki, ritmust visz a szövegbe (a prózaritmus egyik eszköze), az elsődleges szóbeliségnek, a formuláris szövegezésnek is eszköze:

Valami különös szép törvény az Istennek földi rendjében, hogy minden szerencsétlenségünkből valami jó fakad. Minden keserűségünkből valami édesség. Minden könnycseppünkből valami boldogság. Minden szenvedés gyöngyöt terem. Néha mindjárt is. Néha napok múlván, vagy évek múlván, vagy talán csak a másvilágon, de gyöngyöt terem minden szenvedés. (SZ 42)

Ha ő könyvet tett le, utána én vettem fel, csak azért, mert az ő kezében volt az a könyv. Ha kitekintett az ablakon, én is kitekintettem, hogy lássam, amit ő lát. Hafúszalat szakított le, s eldobta, megnéztem, hova esett, s fölvettem titkon, eltettem. Érdeklődéssel néztem a lába nyomait, az árnyékát, s ha nem nézett rám, őt magát az arca, keze minden kis részét, haja szálainak finom hajlását, a mozdulatait. (SZ 55)

Elvétel

A *kihagyás (ellipszis)* mindig megmozgatja az olvasó képzeletét:

- Ó szent Antalkám, csak most az egyszer segíts meg!
- Külön falovat faragok neki, ha megsegít – mondta rá Átilla –, és azt külön adjuk el, pénzen. Magam viszem le azt a pénzt a templom perselyébe.
- Lestek, vártak.
- Jön! – kiáltotta végre Átilla.
- Lassan – mondta rá elszomorodva Zsuzsi.
- És pádovai Szent Antal is elszomorodva állhatott aznap a perselye mellett. (K 102)

A *ráértés (zeugma)* gyakran humoros, mert össze nem tartozó dolgokat ránt egybe:

- S mivelhogy ember és bogár mind csak a fényességet nézi a sötétben, Gergely is az olajlámpásra fordította a szemét. (E 281)
- Szereti a társaságot, az olajfestményeket és a gumikerekűs kocsit. (HV 221)
- Vajon hol az az erő, amely Mártát visszatartja? Aztán hát az öreg sem él örökké. Márta lehet hogy előbb megszabadul tőle, s akkor nincs köztünk többé se fal, se kaktusz, se gög. (HV 417)

Szórendi csere

A *tükörszerkezetet* gyakran használják az emberek a mindennapi társalgásban, így Gárdonyi hősei is:

De akkor már az orvos maga is nevetett. Mikor nevetett, olyan volt, mintha köhögne, és amikor köhögött, olyan volt, mintha nevetne. Merev faarcán nem jelentek meg soha a belső érzések hullámai. (ÖT 16)

– A gazdának nem kötelessége látnia a rabját. A rabnak kötelessége látnia a gazdáját. Mindig mellette vagy mögötte harcoltam én. (L 318)

A kisfiú megilletődve fogadta a megbecsülést. Szinte belehalványult. Talán a jövő idők fuvalma szállt át egy pillanatra a lelkén: megérezte, hogy nemcsak a kardot kötötték őhozzá, hanem őt is a kardhoz. (E 48 a sejtetés gondolatalakzata is)

Tavaszi reggeleken milyen szép lesz a madarak dalát hallgatnom, kísétálnom még harmattal a szántóvető munkásokhoz. Májusban néztem a zöldülő vetést, júniusban a sárguló gabonát. Isten békéje a földön, a föld békéje a szívemben. (SZ 121)

Szóképek

A görög *troposz* terminus fordulatot jelent, a trópus lényege a jelentésfordulat. (A magyar *szókép* terminus meglehetősen félrevezető, mert a jelentésátvitel a szónál nagyobb egységen is végbemehet, és az eredmény nem mindig képszerű; de ez van használatban.) Négy alaptrópus különböztetnek meg a retorikák: szinekdoché, metafora, metonímia és irónia. A többi ezekből keletkezett: a megszemélyesítés, az allegória, a szimbólum, a szinesztézia. A négy alaptrópus a gondolkodási műveletekhez kapcsolódik: a nem-faj és a rész-egész viszony cseréjén alapul a szinekdoché, az összehasonlításon a metafora, az ellentétén az irónia, az ok-okozati viszonyon a metonímia. (A metonímiára kevés példát találni: „Meleg volt. A tüzek fölött öles nyársakon forgott az az erő, amely majd délután csatázik” [L 253, ti. a hús evésétől lesznek erősek a harcosok, ez az ok, az erő az okozat.]

Gárdonyi regényeire jellemzők a szimbólumok. Ez azért érdekes, mert a szimbólumokat elsősorban Ady költészetéhez szokták kapcsolni, és úgy gondolják, hogy bonyolult lelkivilágot tükröznek. Gárdonyihoz az egyszerűséget kapcsolják, minden bizonnyal a rövid mondatos stílusa alapján. Ám az egyszerűség mögött bonyolult világ rejtőzik, és ezt igazolják szimbólumai is. A tisztaság, a szentség szimbóluma például a *liliom*: „Jancsi hozzálépett, s odafektette a kis-nyaláb liliomot a mellére: Neked neveltem. Téged illet, Istennek lilioma!” (IS 413).

Szinte mindegyik Gárdonyi-műben felbukkanó szimbólum a *rezgés* (Bednatics–Kusper 2015: 155). A haldokló öreg festő mondja Csabának: „Az ekstázis az a szent tűz, amelyben a gyémánt terem. Kis lobbanás: kis gyémánt. Nagy, erős tűz: nagy gyémánt. De hát beszéljünk magyarul: ekstázis helyett elég rezgést mondanunk, lélekrezgést. Azt a rezgést örökíti meg a művész. Mert annyira gyönyörködik a rezgésében, hogy marasztani akarja: holnapra is, holnaputánra is meglegyen, teljes életére meglegyen” (IR 223).

A következő példában meglehetősen ironikus: „A négyes alatt már éreztem, hogy Viki mellém van jegyezve a sors könyvében. Mély és meleg rezgések jelentkeztek a szívem gyökerén. (A házasság nyavalyájának mindig ez az első szimptomája: rezgések a szív gyökerén.) | A rezgések másnap nemhogy elszűntek volna, hanem még erősödtek” (HV 49).

Szimbólum a *Hatalmas Harmadik* is (ezért írjuk nagybetűvel):

– Beleszerettél.

– Ez az, amit az úton fontolgattam. Mert megtelt a lelkem vele, mint ahogyan júniusban az olajfa illatával megtelik a levegő. De tudni akartam határozottan, hogy nem az a *harmadik* hajt-e ismét rabszolgaságba! Tudod, az a hatalmas harmadik, aki nincs, azazhogy van, csak ránk nézve nincs. Tehát azt mondhatom, *nincs, de lenni akar*. (HH 167)

A szeretet a *laterna magica*! A szeretet a mindent arannyá változtató csodaláng. A láng heve a gyönyörület. A gyönyörületet kincsünknek érezzük: tehát mentjük az elmúlástól. A festő menti festékekkel, a költő tollal. A képnek az a része a mesteri. A könyvnek az alapja halhatatlan. (IR 266)

Minden bizonnyal szimbólum az *Isten rabjai*:

Mindenki rab-e? – kérdezte félénken.

– Mindenki – bólintott Szikardusz.

– A király is?

– A király is.

– Kinek rabja a király?

– Nemzet rabja.

– Mink is rabok vagyunk-e?

– Mink is.

– Mink kinek a rabjai vagyunk?

– Isten rabjai, fráterkám. (IS 148)

A szinekdochét viszonylag ritkán használja Gárdonyi, de akkor mindig humorosan:

Sok gyomor a nagy had! (L 200)

Járt oda mindenféle gége. S a gazda, akinek Milciádesz volt a keresztneve, orgazdasággal is gyarapította a jövedelmét. (E 277)

– Jelentem alássan, vitézlő kapitány uram, nyelvet is hoztunk. (E 356, humoros a jelenet, mert Varsányit, a magyar kémet fogták el mint törököt)

Nyelvet küldjön nekem, ne papirost, ha valamit kíván. (IS 88)

Mikor a munkámból fáradtan hazatérek, már égjen a lámpás, és doromboljon a kályha. És röppenjen elém egy női blúz, mikor belépek. (HV 125)

Az öreg afféle levegőn cserzett bőr, hideget-meleget megszokott ember. (HV 284)

– Nesze, tíz márka. De ez az utolsó, Pista, míg az én képeim is össze nem találkoznak a vevőjükkal. Tudod, hogy amit egyszer kimondtam: kőbe van faragva. | Hallatszott aztán, hogy a tíz márka elvonul. (IR 197)

Egyszer csak a tanár úr is hazakerült, egy kedvesen udvarias sárgaszakáll, csak épp hogy a felső fogai hosszúak... (IR 207)

A szinekdochén alapul az *antonomaszia*, vagyis az elnevezés. Ez a faj és az egyed cseréjén alapul, köznevet mondunk tulajdonnév helyett, tulajdonnevet mondunk köznévvé helyett:

Egy téli vacsorán a festők vendéglőjében fantáziált egyszer valamelyik Rafael. (ÖT 106, kedvesen ironikus elnevezés)

A Herkules elmosolyodva vont vállat. (IR 158)

Alig távoztak el az asszonyok, egy fehér szakállas, bús kis öreg úr csengetett az ajtón, egy modern ruhába öltözött, sovány Mikulás. (IR 217)

A metaforák jellemzők Gárdonyi stílusára, gyakran gúnyosak; és mivel tükrözik a miliőt, kulturális metaforák:

Micsoda élet, barátom! Egy külön emberfaj keletkezik maholnap, a *kövi emberek*. Akiknek az élete helye a kő. (HH 152)

– Minden nő kígyólélek – legyintettem megvetően –, kígyó rózsabokorban. Csakhogy az egyik korábban vallja meg a természetét, másik később. (SZ 22)

Hiába mondtam bizonyosnak, hogy azzal a szalonszarkával nem foglalkozik ő komolyan. (HH 179)

A fővárosi nyakkendőlovagok és egyéb lakkcipős kanászok nem ismerik a magasztos szerelmet, az emberi szívnek tiszta mélységeit. (HV 315)

Évek múlva aztán elhalványult lassankint az emléke. Még röstelkedtem is, ha eszembe jutott, hogy selyemnek néztem selyempapirost, és hogy gyöttrődtem miatta! [...] A házasság virágos kocsija negyvenéves koromig nemegyszer állt meg az ablakom alatt, s intett hívón: Jer! (HV 317, meglehetősen képzavar, a beszélőt jellemzi)

Tanult is, mégpedig valami párizsi libatóriumban. (HV 156)

Alig vártam, hogy megint egyedül találjam Fánikát a boltban. Barátságot éreztem iránta, és tele volt a szívem medvecukros reményekkel. (HV 36)

Hogy mind a két nő folytonosan érintkezett a felsőbb társadalmi körrel: ragadt rájuk egy kis lelki parfüm. (ÁE 275)

Különben sem szeretem a mindjártcimbora embereket. (HH 187)

A szimpátia az előbbi életből hozott zenéje a szívnek. (HH 194)

A két gyermek komoly figyelemmel nézett az öregúrra. Nem tudták, mért árvázza őket anyyira az anyjok, de bizonyra érezték már a sorsuknak előre lengő fekete fátyolát. (ÖT 85)

A szavára tehát egy percnyi köves csendesség volt a felelet. (ÖT 134, pénzt kért)

Egy óra mulván elegáns burkolatban tért vissza. Csak éppen nagy nyiretlen fehér szakáll maradt meg falusiasnak. (ÖT 62)

A szomorúság is csak olyan hólyag, hogy ha nagyon feszül, elpukkad: a szent történetén nevetésre fakadtam. (L 298)

Alkonyat száll a szigetre. A májusi szellő felkél olykor, és sohajtásként száll át a virágzó bodzabokrokra. A szellő a föld sohajtása. Hát a földnek is van szíve? [...] Az én szívem egy sárga falevél. (IS 305)

Minden fráter elszenvedte húszéves kora tájt az emberi szív kánikuláját. (IS 308)

Szinte örült annak a szúnyognak, mely az orrát környékezte. Az éj kis hegedúse vékony húron zöngicsélt. (E 114)

Gergelyék megvárták, míg a cigány képzelete elhányja a cigánykerekeit, aztán komoly gondolkozásra fogták őkegyelmét. (E 244)

Dobó magasztos beszéde rezgett még a lelkeken, mint ahogy a harangszó után elmélázva hallgatjuk a harang után sokáig bűgő csöndességet. (E 342)

Ez a gondolat rajtam is boldog rezgéssel futott át. (HV 177)

Arra a bájos halálpillangóra gondoltam. (L 31)

Semmi egyéb tárgynak a megtanulását nem rendelték, csak a Bárány Ignác-féle könyvet. Kétheti olvasgatás, és benne volt az a pedagógiai szurokgombóc-rakás is a hasamban. (SZ 90)

...megvont egy zsinórt, amelynek a végén fekete borz-ebecske fuldoklott elő az utasok lábai közül. (IR 231)

Egyszerre megmordul egy disszonáns más hangszer is: az ég nagybögője, de nagy, erős mordulással ám! (IR 238)

Az igei, igenévi, melléknévi metafora ritka:

Kiragadott egy szót, és új vádat csavart reá. (HH 158)

Hatalmas tekintetével már messziről is magához horgozza. (E 141)

A két szemöldöke szinte egy vonallá vált; szőke kefehaja szinte tüskézett, mint a megérintett sündisznó bőre... (IR 9)

De az elméje mégiscsak azon motollált, hogy hogyan juthatna haza. (IR 60)

S néztek egymásra, hogy az asztal szinte megzúzmárosodott közöttük. (IR 154)

A szekeres hátranézett: hátha látna segítséget az úton? De csak két asszonyfélét látott a távolban, a gombosodó nyárfák között, két fekete-kendős asszonyt. Azok bizony nem segíthettek rajta. (IS 156)

Peti megtekintette – egy parittyás szemszegéssel – a bemutatkozás céltárgyát, s a matrózkalap legott a markában. (IR 231)

A bég jött. | Egymaga jött. Köpenyegébe volt burkolózva, s a fején magasra kalácsozott turbán fehérlett. (E 282)

Volt annyi jelenléte, hogy a bástya boltozata alá ugrott, de ő is gondolatszakadt siket arccal nézett az első percben maga elé. (E 489)

Hát csak maradt az öreg, könnytelen szemmel, de nem könnytelen szívvel. (ÖT 152)

Mégishát maradt, hogy olyan selymesen foglalkoztak vele. (K 58)

Az özvegy tekintetes asszony már hordózoskodik. (SZ 138)

A képzavar mindig gúnyos, rendszerint hivatalos személyek beszédeit gúnyolják ki az írók:

A polgármester aztán megköszönlte a torkát, s beszédbe fogott.

– Nekem is ünnepem – szavalta paposan –, hogy egy régi jó barátom leányának a kezét tehettem egy derék magyar ifjú kezébe szívük örök frigyének jeléül. Szerelmük, mely egy klastrom tiszta levegőjében csírázott ki évekkal ezelőtt – folytatta Csaba nagy elbámulására –, házasságra érlelte végre fehér virágát. S bizonyára nemcsak ők lehetnek boldogok, hanem városunk jeles polgára, az apa is, aki örvendező lélekkel bocsátja szárnyára házának egyetlen galambját. Legyenek boldogok a fészekben, amelyet maguknak raknak egy hosszú életen által, mindvégig boldogok, mint ebben az órában, amidőn elérték álmaik főohajtását, s teljesüljön szívük mindazon reménye, amellyel egybekeltek. (IR 145)

Összegzés

Gárdonyi stílusának legfőbb jellemzőit – rövid mondatait és bekezdéseit, prózaritmusát – meggyőzően elemezte Sík Sándor. Különleges szóhasználatára is rámutatott, ezt a tanulmány kibővítette az igenevek sajátos használatának a bemutatásával, az egyedi szóalkotások árnyaltabb kategorizálásával, listájával. Hasonlatai és metaforái erősen kulturális háttérűek, ezáltal benne van műveiben a társadalmi háttér is. Mindezekben az érvelési és stílusesszközökben megnyilvánul az a fajta víg-szomorkás, bölcs humor, amelyről Arany János írt meggyőzően, majd később *Esztétikájában* Sík Sándor (1942). Érvelése, stílusa, humora összhangban van az emberek gondolataival és érzelmeivel, ezért is nagy a népszerűsége. A felszíni egyszerűség – a rövid mondatok és a pergő párbeszéddek – mögött bonyolult mélység rejtőzik. Történelmi regényeiben benne van múltunk, pszichológiai műveiben pedig a bonyolult, modern férfi-nő kapcsolat, izgalmas olvasmányok a ma emberének. Gárdonyi életműve nem hanyatlás és nem átmenet. A legnagyobbak közé tartozik, egyszeri, sajátos, Sík Sándort idézve (1928: 128): „A modern regénynek olyan formájához azonban, amelyet azonkívül, hogy organikus egész és a maga törvényei szerint tökéletes, speciálisan *magyar* regénynek nevezhetnénk, – aligha jutott valaki közelebb Gárdonyinál.”

Irodalom

- A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd (főszerk.) A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 319–352.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (főszerk.) A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika II. 1. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 411–454.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Bednancics Gábor – Kusper Judit (szerk.) 2015. *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Ráció Kiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1938. *Magyarul így!* Dante Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi József 1934. *Az élő Gárdonyi I–II*. Dante Könyvkiadó. Budapest.
- Keller Péter 2015. *Az élő Gárdonyi-arc*. Szent István Társulat. Budapest.
- Kispéter András 1970. *Gárdonyi Géza*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Pécseli Király Imre 2017/1639. *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó. Budapest.
- Perelman, Chaïm 2018/1977. *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958. *La Nouvelle rhétorique. Traité de l'Argumentation*. Presses Universitaires de France. Paris. Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan*. Adamik Tamás (szerk.) Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Sík Sándor 1928. *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Pallas Rt. Budapest.
- Sík Sándor 1942. *Esztétika I–III*. Szent István-társulat. Budapest.
- Szekér Endre 1975. A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. Nyelvtudományi dolgozatok 17. ELTE. Budapest.
- Szepes Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Vértési Aranka 1910. *Gárdonyi nyelvéről*. Budapest.

Források

- Gárdonyi Géza 1955. *Egri csillagok*. Ifjúsági Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1963. *A kürt*. Dante Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1963. *A láthatatlan ember*. Dante Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1963. *Isten rabjai*. Dante Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1963. *Öreg tekintetes*. Dante Könyvkiadó. Budapest.

Gárdonyi Géza 1963. *Ida regénye*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Gárdonyi Géza 1978. *Hosszúhajú veszedelem*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest

Gárdonyi Géza é. n. *A lámpás*. Unikornis Kiadó. Budapest.

Gárdonyi Géza é. n. *Ábel és Eszter*. Unikornis Kiadó. Budapest.

Gárdonyi Géza é. n. *Az a Hatalmas Harmadik*. Unikornis Kiadó. Budapest.

Gárdonyi Géza é. n. *Szunyoghy Miatyánkja*. Unikornis Kiadó. Budapest.

A melléklet ide kattintva tölthető le.

Adamikné Jászó, Anna

The humour of argumentation and style in Gárdonyi's novels – Part 2

The first part of this study provides the analysis of Géza Gárdonyi's works from a rhetorical perspective. The second part is the analysis of Gárdonyi's characteristic style and witty word usage. It introduces Gárdonyi's unique words, diminutives, humorous folk etymologies, naming, and the use of foreign words and participles. It also provides examples of how the spelling in the text and the copying of the speech manner becomes the source of his particular style. The study gives various examples of figures of speech and tropes. Examples of topic description, similes, questions, exclamation, repetition, synecdoche, and metaphor might be useful in teaching, too. The study proves the uniqueness and power in Géza Gárdonyi's style in an expressive and convincing way.

Kulcsszók: stílus, stilisztikai elemzés, szóhasználat, alakzat, szókép

Keywords: style, stylistic analysis, word usage, figure of speech, trope

Az írás szerzőjéről

Adamikné Jászó Anna

nyugalmazott egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
a.jaszo.anna[kukac]btk.elte.hu